

Andreu Estelrich: cartes des de la presó

Antoni Tugores

Andreu Estelrich Fons, *Ravanell*, va ser un dels homes forts de la II República a Manacor. Es va distingir sempre per la seva capacitat de negociació i diàleg amb totes les forces socials i polítiques; el batle Antoni Amer solia encomanar-li participar molt directament en els projectes que precisaven d'empenta, però també de molt de seny. Home del Partit Republicà Federal, va ser elegit regidor el 31 de maig de 1931 pel segon districte de Manacor; durant els sis anys de la República treballà sobretot dins la Comissió de Policia Rural, Camins, Camades i Torrents, que presidia, i també dins la Comissió Informativa d'Hisenda. Va ser proposat pel batle Garanya per treure endavant una comissió per combatre l'atur; també l'incorporà a la comissió formada per juristes, tècnics i forces socials i polítiques que havien de dur a terme la municipalització del servei d'electricitat. El projecte estava ja consensuat i era acceptat per la immensa majoria dels ciutadans, però d'una manera especial pels industrials i comerciants de Manacor. Succeïa un mes abans del cop d'estat de 18 de juliol de 1936.

Tres dies després de la revolta militar, els rebels entraven a Manacor i es feien amb el poder militar i polític del poble. Fins aleshores havia resistit Andreu Estelrich, com a batle accidental davant l'absència del batle Amer, al capdavant d'un grapat d'homes fidels a la legalitat republicana, que defensaren fins al final. El regidor caigué en mans militars, que el portaren al fort de Sant Carles, com també hi passaren alguns carrabiners, forces de seguretat i persones addictes a la República que havien resistit fins al final. Passar a mans militars fou la seva sort.

Perfil biogràfic

Andreu Estelrich i Fons va néixer al número 5 del carrer de l'Aurora de Manacor el 17 de desembre de 1893, fill de Pere i Antònia, petits propietaris agrícoles i conreadors. Durant la seva joventut, Estelrich, davant una societat empobrida, gairebé miserable i dominada pel caciquisme, començà a acostar-se a la ideologia republicana que pregonava entre d'altres coses la cultura i la justícia social.

Es va casar el 17 de novembre de 1917 amb Margalida Morey i Llull, aprofitant que no hagué de fer el servei militar per excedent de contingent. L'any 1918 va néixer la seva filla Antònia; el matrimoni tengué una altra filla que no arribà a surar. Aquell mateix 1918 Manacor patia la terrible epidèmia mortal de la grip i rere aquesta quedava un poble encara més sumit dins la misèria.

Dos anys després del seu matrimoni i davant el panorama descoratjador de la fam i la misèria, Andreu decidí emigrar en solitari i cercar fortuna a Cuba. Tenia els seus braços i poca cosa més. El passaport li va ser concedit el 25 de setembre de 1919 per poder desplaçar-se a L'Havana. El document, signat pel governador civil de Balears Agustín Díez, fa constar que l'interessat no sap llegir, escriure, ni tan sols signar. El vicecònsol cubà a Palma, Josep Carballol, li atorgava el permís corresponent per desplaçar-se a Cuba el 3 d'octubre del mateix any. Una vegada a l'antiga colònia espanyola, mig any després, el 3 d'abril de 1920, Estelrich decidia provar sort als Estats Units d'Amèrica, on els qui tenien ganes de treballar trobaven la seva oportunitat.

Al país nord-americà hi treballà cinc anys. Gairebé sempre traient carbó en mines de distints indrets. Guanyava un sou setmanal variable en funció de les tones de carbó extretes de la mina i molt sovint enviava els diners cap a Manacor. A poc a poc anà acumulant un capital que li permeté posteriorment adquirir a Manacor petites finques rústiques per al conreu agrícola i disposar d'un fons important per a quan arribassin les velleses, en un país que no disposava de cap casta de pensió per jubilació.

Podem saber que l'any 1921 es trobava a New York perquè hi estava empadronat dins el registre d'espanyols transeïnts. El 1923 treballava en una mina de carbó de Weeksbury a Kentucky i allà es trobava encara un any més tard. L'experiència americana durà, si més no, fins el dia 3 de febrer de 1925.

L'any 1923 Andreu Estelrich ja no era analfabet. Entre les poques hores buides de la mina, havia après a escriure més que acceptablement; la prova d'això és que el 12 de juliol d'aquell any escrivia una carta a la seva esposa, amb faltes d'ortografia abundants, però amb una cal·ligrafia ben acceptable: "...Por lo que veo en la prensa, sigue en pie la huelga de Barcelona y con lo que me decías en tu carta creo habrán cerrado la fábrica de las perlas (de Manacor). Si es así, no te apures por ello; come y bebe de lo que tengas y si no te alcanza vas al banco y sacas del dinero que allí tenemos, lo que te haga falta. Por la vida no vayas luchando como la otra vez yendo a jornal a trabajar al campo, hoy aquí y mañana a otro sitio..."

De tornada a Manacor, es reincorporà a les tasques del camp i treballà també en l'organització dels pagesos, partint de l'experiència sindical americana, sense perdre en cap moment el seu tarannà pacífic i conciliador.

L'etapa de regidor

El dia 12 d'abril de 1931 Estelrich és elegit regidor pel Partit Republicà Federal, pel districte segon, juntament amb el també republicà Antoni Amer (el més votat del districte) i els liberals Bartomeu Gomila, Joan Pomar i Francesc Caldenty. Però aquestes eleccions foren impugnades per manipulacions greus dels cacics i es repetiren el 31 de maig. El resultat fou ben diferent, ja que els republicans obtenien la majoria absoluta (10 regidors), per tres els socialistes i tres els republicans de centre o *verguistes*, abans liberals. Estelrich aconseguí 301 vots del districte segon.

Amer havia incorporat Andreu Estelrich pel seu prestigi dins el món pagès i també pel seu seny i altres qualitats que tenien molt a veure amb la moderació, que havia de resultar molt necessària al llarg d'un període que obria moltes expectatives –potser massa– però per altra banda havia de patir convulsions previsibles amb el canvi radical dels nuclis de poder.

Andreu Estelrich, *Ravanell*, era incorporat a la Comissió d'Hisenda que presidia el batle, però que dirigia habitualment Joan Fullana, *de sa Viuda*. Al mateix temps li era encomanada la presidència de la Comissió de Policia Rural, Camins, Camades i Torrents que comptava amb la presència dels regidors republicans Miquel Gomila, Rafel Valls i Joan Mas, el socialista Antoni Llull i el centrista Francesc Caldenty.

Durant l'etapa de regidor es distingí sempre pel seu sentit de la moderació, fent en nombroses ocasions que algunes propostes excessivament agosarades quedassin sobre la taula. Camins rurals i torrents varen ser revisats un rere l'altre; la policia rural que vetlava per la integritat de les propietats, de les produccions agrícoles i la caça, tengué sempre el suport del regidor que els aconseguí millores socials. De fet, quan es va produir el cop d'estat, els guardes jurats es posaren incondicionalment a les ordres del regidor Estelrich.

Defensà el laïcisme sense combatre la religió, pensant que les creences entraven dins el terreny de la intimitat, però que el de la política havia de treballar procurant benestar social i educació per a tots els ciutadans per igual, deixant de banda el seu credo. Quan a la Sala es va proposar eliminar els xiprers del cementeri municipal, Estelrich demanà un temps de reflexió, però no aconseguí aturar la tala dels arbres. Fou inculpat en l'afer del Repartiment d'Utilitats, un sistema impositiu que gravava les propietats i els guanys, envers dels arbitris que queien damunt els consumidors sense cap defensa; va ser inhabilitat durant gairebé un any, juntament amb els deu regidors republicans, per haver aplicat el nou sistema impositiu a partir del primer trimestre de 1932, quan no podien aplicar-lo fins al segon. Una vegada absolts, Amer proposà que Estelrich i Soler integrassin una nova comissió en favor dels aturats. Un mes abans del cop d'estat de 1936 era incorporat a la comissió que havia de municipalitzar el servei d'electricitat, juntament amb l'enginyer Zaforteza i l'advocat Guillem Puerto Noguera.

Resistència fins al final

Quan es produí la rebel·lió militar del 18 de juliol, el batle Amer es trobava a Palma. Estelrich rebé notícies del batle a través del cunyat d'aquest, Bartomeu Caldentey, *Coqueta*, que venia de Ciutat on es quedà Amer a l'espera d'esdeveniments. Quan el general Goded féu públic el ban de guerra, el diumenge dia 19, Estelrich, convertit en batle accidental de Manacor, envers d'entregar la Sala a mans colpistes organitzà la resistència pacífica, hissà la bandera republicana a l'edifici consistorial i demanà a tots els efectius de les forces de seguretat que romanguessin al costat del poder establert, la República. Gairebé tots es posaren al costat del batle Estelrich, menys la guàrdia civil el capità de la qual, Pere Sansaloni Gaza, convertit en cap militar de la plaça, contestà que era el batle qui s'havia de posar a les seves ordres, no a la inversa. Estelrich, amb els carrabiners, guardes jurats i companys de consistori fidels a la República, reunia homes disposats a treballar i a lluitar en defensa de l'ordre constitucional; amb sacs d'arena i material de demolició muntaven un sistema de defensa numantí a la Sala per poder resistir. El dilluns dia 20, sobre el migdia, ja estaven muntats els parapets defensius. Els carrabiners, que havien estat requerits per la guàrdia civil a sumar-se a la insurrecció, es mantengueren al costat de la República i, poc després de dinar, reduïen camionetes de falangistes arribats de Palma. Una vegada reduïts, els tancaren a la presó i desarmats varen ser lliurats a la guàrdia civil, per no enterbolir encara més la situació. El dia 21, dimarts, de bon matí, una companyia d'infanteria de les forces d'insurrecció instal·là armament pesat apuntant la casa consistorial. Els carrabiners decidiren rendir-se i no provocar un bany de sang; eren conscients que havien perdut. D'allà foren aconduïts a la plaça del Compte de Sallent (sa Bassa) on es trobava la resta de l'exèrcit.

Estelrich no era a la Sala quan succeí la rendició i hagués pogut intentar fugir. Es trobava al quarter dels carrabiners del carrer Olesa i es lliurà voluntàriament a les forces colpistes a sa Bassa, on restà algunes hores fins que va ser duit al fort de Sant Carles amb els altres membres de la resistència, acusats de rebel·lió militar. La seva sort (si romandre més de vuit anys a presó es pot considerar una sort) va ser caure en mans militars, que obeïen uns codis i no prenién decisions pel seu compte.

Els documents militars, la millor prova

De l'actuació neta i honesta del batle accidental de Manacor Andreu Estelrich, n'és la millor prova l'auto de processament del consell de guerra que li va ser instruït el 20 de maig de 1937 juntament amb els carrabiners Daniel Eugenio Casany, José San Basilio Martín, José Martínez Martín, Bartolomé Morcillo Pinera, Manuel Morales Pastor, Antoni Vidal Trueba, Manuel Lareu Fuster, Juan Francisco Expósito Vicente, Juan Molina Castillo, Joaquín de la Cruz Oller, Manuel Jodar Gutiérrez, Nicolás Arcas Esteban, Joan Gayà Capó, Antonio Sánchez Castilla, Francisco Rubio Enríquez, així com els paisans Miquel Galmés Parera (guarda

jurat), Josep Quetglas Sánchez Sales, Cristòfol Limones Santamaría, Joan Martí Rosselló, Melcior Vives Martí, Mateu Soler Salas *Molineta*, Joan Mesquida Galmés *Correu* o *Conte* i Joan Vaquer Martí.

Diu l'auto de processament de manera textual: "Resultando que el encartado paisano [...] al iniciarse el Movimiento Salvador de España, ordenó al guardia municipal jurado Miguel Galmés Parera, que se presentara con el armamento en el Ayuntamiento, lo que verificó en la tarde del día 20; y ya anochecido volvió a ordenarle que con su armamento marchara al cuartel de carabineros donde permaneció toda la noche; el titulado alcalde accidental solicitó en dos oficios, que obran en autos, dirigidos al Teniente de Carabineros para que pusiera a su disposición toda su fuerza para el mantenimiento del orden y en el segundo que con la fuerza que considerara necesaria cooperara al sostenimiento del régimen republicano legalmente constituido, haciendo igual solicitud al capitán de la Guardia Civil, Comandante Militar de Manacor a lo que contestó el citado capitán que habiendo asumido el mando militar en la población, era el Alcalde quien debía ponerse a sus órdenes..." El mateix document conta l'afer dels falangistes detinguts: "...detuvieron a elementos de Falange española a quienes desarmaron y apropiaron de su armamento". Segueix el processament afirmant que entregaren els falangistes a la guàrdia civil, a la qual feren firmar un rebut, però no les armes, que es quedaren a la Sala.

Dins qualsevol estat de dret, la defensa d'un polític estaria feta a partir d'una acusació com aquesta: exigir de la força pública el manteniment de l'ordre, defensar el règim legalment constituït, desarmar elements extremistes i paramilitars, sense causar-los el més mínim dany físic. L'auto de processament afegeix que tots els detinguts "se identificaron plenamente con la subversión marxista" i foren acusats per "delito consumado de auxilio a la rebelión".

Andreu Estelrich en sortí mal parat: la sentència de la causa ordinària 25/1936, pronunciada el 5 de novembre de 1940, fou de cadena perpètua per al regidor manacorí.

Empresonat fins l'any 1944

El 21 de juliol era conduït al fort de Sant Carles; el dia 3 d'agost del mateix any passava al vaixell Jaume I, convertit en presó; el 13 de setembre de 1936 era ingressat als magatzems de fusta de Can Mir de Palma. Oficialment passà al camp de concentració de Formentera el 3 de gener de 1941, però no hi ha dubtes que ja hi era abans, ja que hi ha cartes des d'octubre de 1940 emeses des de l'illa pitüsa. Hi va romandre fins el desembre de 1942, quan fou internat a Alcoi; el 29 d'abril de 1943 passà a Guadalajara; el 28 de maig de 1943, a Talavera; el 18 de juny de 1943 ingressà a Toledo; el 9 de setembre del mateix any a Hellín i el 28 d'abril de 1944 anà a parar a Alacant, d'on partí cap a Mallorca amb la llibertat provisional dins la butxaca el 9 d'agost del mateix 1944.

Fermes conviccions fins a la mort

Una vegada tornà a Manacor es reincorporà a les seves tasques agrícoles, tenint esment de les finques familiars de Son Talent, sa Teulera, es Rafalet i altres, sempre amb el suport de l'esposa Margalida, la filla Antònia i el gendre Bartomeu. Parlava de política molt ocasionalment. Va evitar els odis, però disposava de bona memòria i tenia les conviccions tan fermes com el primer dia. Morí el dia 29 de desembre de 1981, "amb una agonia breu, com correspon a un home just" assenyalà Bernat Nadal en un escrit publicat a *Manacor Comarcal* el 2 de gener de 1982. Abans d'acabar els seus dies, un any abans de morir i als 87 anys, volgué fer un viatge amb la seva esposa Margalida a l'Argentina per saludar els amics exiliats de Bones Aires. Al país sud-americà hi va romandre des del 17 de desembre de 1980 fins el 21 de gener de 1981. Era conscient que era el seu darrer viatge, perquè ja se sentia ferit de mort. El mateix 1981 –any de l'intent d'un nou cop d'estat-, el dia de la Constitució va treure la senyera al balcó de ca seva, del carrer de l'Aurora. Pocs dies després –una setmana abans de morir- envià aquesta senyera a la Casa Balear de Bones Aires, a la qual convertí en dipositària d'aquell petit tresor. La Casa Balear, assabentada de la seva mort, féu un minut de silenci a la reunió de la Junta Directiva destacant "con emotivas palabras la personalidad y honestidad de Andreu Estelrich, sólo atributos que tienen los hombres de bien", segons una carta del president Miquel Àngel Mas de 22 de febrer de 1982.

Les cartes des de la presó

Gairebé setanta anys després del seu empresonament, seixanta després de la seva llibertat, les cartes que conservà la seva filla com un tresor ens poden resultar un element extraordinari per esbrinar els trets més importants de la seva personalitat, les vivències o els sentiments, comprovant com un home gairebé analfabet feia grans progressos en l'escriptura, no tan sols en aspectes cal·ligràfics, sinó també d'estil. Podem percebre la seva tendresa, la grandesa del seu esperit, els moments de defalliment i acostar-nos a la vida penitenciària d'un pres polític de postguerra.

S'han analitzat un centenar de cartes i postals trameses des de les distintes presons per Andreu Estelrich a la seva esposa Margalida i filla Antònia. Tan sols hi ha un any sense correspondència, el 1939. La més abundant correspon al 1944. Podem dividir aquests més de vuit anys de captiveri en tres èpoques: la primera estaria marcada per la intenció de tranquil·litzar la família i per la incertesa sobre la pròpia vida, que mai no demostrà clarament; la preocupació per l'economia familiar, les finques, els conreus i l'anyada; nogensmenys que tot això, la pròpia supervivència i molt concretament el sustentacle alimentari. Aquesta primera època correspondria als anys 1936-1939. La segona vendria marcada per la seva evolució literària o d'estil; per l'aprenentatge de tasques inèdites com fer sabates, llatra, corda o aprendre anglès; per la preocupació que el menjar no es tudàs; perquè els paquets i cartes arribassin en condicions, aviat i a bon preu, evitant els robatoris de les companyies de transports o dels carcellers. Ocuparia els anys 1940-

1943. La darrera, que podem situar a l'any 1944, seria destriable per les ànsies d'una llibertat que s'endevina pròxima, però que es va allargant incomprensiblement, cosa que va esbucant la seva autoestima i provocant en Andreu Estelrich moments de desànim. A les tres èpoques es veu un home preocupat per les repercussions familiars del seu empresonament, amb una sensibilitat sense límits, amb una tendresa commovedora i una generositat reservada per a les persones amb una grandesa que no és capaç de destruir ni la situació més injusta que una persona pot arribar a patir per haver estat fidel als seus principis, haver procurat l'ordre públic o haver respectat la legalitat vigent.

Primera Època 1936-1939

Els primers moments són els més difícils. Es troba tancat i incomunicat al fort de Sant Carles i tan sols pot informar la família d'amagat. Té especial importància la primera carta, escrita a llapis i amb una lletra que posa en evidència el seu estat ansiós, malgrat que el feixisme no havia estès encara el vessament de sang que caracteritzaria les setmanes vinents. No du data, tan sols sabem que és de juliol, poc després d'ingressar a presó: "Por ésta te enterarás que mi estado es bueno y tranquilo, teniendo plena confianza que al esclarecerse los hechos que puedan imputarme no pasará nada malo. En la actualidad estoy detenido en el fuerte de San Carlos y no preciso nada por el momento". Pocs dies després emet una segona carta sense data; veu que el seu cas va per llarg, però intenta transmetre tranquil·litat: "Sírvanles estos cuatro renglones para trasladarles a la par que la ternura de mis sentimientos la tranquilidad a sus espíritus; sigo detenido e incomunicado en el fuerte de San Carlos, por demás, me hallo bien atendido. En cuanto a la salud, estoy sobrado de ella y sobre mi estado de ánimo me hallo con el equilibrio y ponderación que sabéis siempre hice gala". A la mateixa carta demana sabó, brotxa i un mirall petit per afaitar-se; roba interior, camises i calçons, tovallola, mocadors, paper, sobres i segells de correus. També necessita diners per pagar el dinar d'una setmana a la cantina, la qual cosa fa pensar que si no hi havia diners no hi havia gaire menjar. Tranquil·litza la dona encara més: "Hace unos días que como del rancho de los soldados a petición mía". Però intenta que la dona i la filla no coneguïn la seva situació real: "Os vuelvo a manifestar en ésta, es más, os lo pido, que no vengáis a verme y no os alarméis por ello; vuelvo a repetiros de me hallo bien".

Convé dir que la transcripció ortogràfica no és exacta: a aquesta primera època confon la zeta amb la ce i hi manquen habitualment les hacs.

El dia 3 d'agost és traslladat al vaixell presó Jaume I que es troba al moll de Palma. Els presos estan acaramullats dins un espai tancat amb la temperatura corresponent als primers dies d'agost. Malgrat això, Andreu Estelrich es comunica mitjançant un petit paper on diu que ha rebut la roba. Previsiblement no arriben les cartes als presos, ja que es queixa que "llevo más de cuatro semanas sin recibir noticias tuyas, todo ello me proporciona hondas preocupaciones". A la mateixa

carta (la darrera que escriu des del vaixell) demana a la dona que si algú estimat ha estat víctima d'alguna desgràcia no li amagui, la qual cosa fa pensar que coneix perfectament el que està passant a Mallorca, i a Manacor en concret. Anuncia canvi de residència, amb una certa ironia: "Estos nos van a cambiar de hotel y nos llevan a los almacenes Mir, Prisión Estaciones; allá te escribiré pidiéndote lo que me falte".

El mateix dia 13 de setembre, l'endemà de la carta anterior, escriu a la dona demanant-li "un jergón de paja que puedes hacer de bolsas y que sólo puede medir nueve palmos de largo por cuatro de ancho" (180x80cm), la qual cosa fa pensar que dins els magatzems de fusta hi estan amuntegats. Dos dies després torna a escriure; ha rebut cartes i postals de la dona, la filla i dels seus pares, "trayéndome entre unas y otras una relativa tranquilidad sobre vuestro estado". Ha rebut la màrfege i assegura no necessitar res més. Els demana que de moment no vagin a veure'l, que serà millor més endavant. Pretén amagar algun signe físic? A una carta de dia 1 de desembre de 1936 recomana a l'esposa que quan li enviï menjar o roba li relacioni per carta, per poder reclamar a la porteria de la presó. A la postdata demana sabó. "Cuando me escribas ya me dirás si has terminado la siembra". La mateixa carta té un acabament molt emotiu cap a la seva filla: "te come imaginariamen-te a besos tu papáito cariñoso".

El mateix dia que era assassinat el batle Antoni Amer, el dia 29 de desembre de 1936, escriu una carta amb lletra diminuta per aprofitar el paper al màxim, com tenia per costum: "Recibí tu obsequio aguinaldo y estuve más que contento [...] Recibí el paquete deshecho [...] había dos longanizas, un cacho de menegot, media pieza de queso, dos paquetitos de turrón, almendras y frutas. Fue ello muy dulce para el paladar pero muy amargo para mi alma al tenerlo que comer solo, apartado de vosotros (que sin vosotros nada vale nada, ni siquiera la vida) [...] no podía por menos de recordar los otros muchos años que los habíamos comido dichosos juntos, en compañía de nuestra querida hija y nuestros dos padres y (aquí sembra mencionar els amics desapareguts dels quals ja va tenint notícia) otros queridos amigos desaparecidos". Tampoc no ho pot mencionar més clarament, ja que totes les cartes passen sempre per la censura militar. Estelrich fa palesa una certa depressió o una baixada de l'estat d'ànim amb unes paraules que són, per primera vegada, preocupants per a la família: "Os he dedicado en estas Pascuas mis más tiernos y delicados pensamientos. Dispensa la aridez de la carta que te mandé el 25 del corriente diciéndote que no me mandases el aguinaldo. Los motivos que me indujeron a ello bien te los llevo expuestos" (s'ho quedaven els carcellers...). A la mateixa carta diu a la dona que M. Magraner i cinc manacorins més han estat enviats a Cala Regana. Acaba demanant que li enviï un poc de sal.

El 1937 la correspondència demostra una estabilització emocional i la preocupació constant del pres per les tasques agrícoles de la família; les seves cartes denoten que és conscient del llarg captiveri que li espera i comença a traslladar les decisions sobre els conreus a la família: "...respecto a los melones de las Barracas hazlo como mejor te parezca, yo no sé lo que más pueda convenirnos. Diles a mis

padres que miren si habría alguien que por la leña arrancara la viña de la tierra buena de Sa Teulera y después hacerla melones y dar después la viña que quedase en aparcería. Así te evitarías muchas molestias y a ellos les produciría algo la finca. No preciso dinero", acaba la carta del 10 de gener de 1937. Poques setmanes després, el 19 de febrer, insisteix: "Margarita, al escribirme me dirás si cultiváis todavía las Barracas y Son Talent, así como es Rafalet y demás terrenos. Al escribir, cuida que sea legible", recomana a la seva dona que no fa tants progressos com ell pel que fa a l'escriptura.

Havia iniciat classes d'anglès a la presó, però s'han aturat. Potser el professor ha trobat la llibertat, s'ha cansat o... "De inglés no tomo lecciones porque el profesor se cansó... el miércoles último os mandé dos anillos hechos míos y dibujados por mí". Ha iniciat les tasques de treballs manuals.

Durant el 1938 consta que ha rebut alguna visita de la família. La seva situació es va estabilitzant a l'antic magatzem de Can Mir, a prop de l'estació del tren de Ciutat. Les millores en cal·ligrafia i estil literari són evidents, prova que aprofita el temps i llegeix. Ara ja no demana tan sols roba o menjar, sinó també algun llibre. "Recibí la ropa y el libro, excepto la toalla [...] sabréis que el escabeche que me trajisteis ha sido muy bueno. Espero que cuando volváis no descuidaréis de traerme un bocado tan apetecible. Sabréis que en mis momentos de ocio me dedico a hacer llatra...", comenta el 15 de maig. Intenta, per altra banda, que el menjar, que no ignora que escasseja també fora de la presó, no es tudi; per això intenta equilibrar els paquets que va rebent: "...en las cestas futuras que me mandéis, mandad menos pan y no mandéis huevos". I fins a nova ordre, tampoc no necessita sobrasada ni formatge, ja que encara en té suficient de les darreres visites i paquets.

Segona època (1940-1943)

Els trets més importants d'aquesta època, que va des del camp de Formentera fins a la presó d'Hellín, passant per Alcoi, Guadalajara, Talavera i Toledo, es refereixen a l'evolució de la seva escriptura, fruit de la pràctica diària, així com a l'estil literari que es fonamenta en la lectura, bàsicament de llibres d'història, de mitologia i de faules, els preferits d'Andreu Estelrich. Inicia durant aquests anys tasques manuals noves i controla especialment els preus i la data de recepció dels paquets de roba i menjar. L'obsessiona que no es perdi cap aliment.

El 20 d'octubre de 1940 Andreu Estelrich es troba ja al camp de concentració de Formentera, malgrat que al seu expedient de pres no hi figuri fins el dia 3 de gener de 1941. En una carta enviada des de la petita de les Pitiüses intenta transmetre serenitat a la família, que estava alarmada per la salut o la manca d'alimentació de l'antic regidor manacorí, possiblement a causa d'algun comentari realitzat en una carta anterior: "Veo amadas que os alarmasteis con mi carta temiendo por mi salud. No supisteis interpretarme, sintiendo mucho la intranquilidad ocasionada indebidamente. El motivo de alarma era debido a un exceso de salud, al apetito que tenía. (Ha convertit la fam en gana.) Ésto era más o menos lo que os decía. Y

para satisfacer esta necesidad precisaba doble ración de aceite, eso es una botella de gaseosa semanalmente y nada más os decía”. Acaba puntualitzant que necessita oli per poder cuinar, ja que disposa de llegum abundant que va rebent de la família. Però no vol més llimones, ous ni gasoses, ja que ho pot trobar a bon preu a l'economat. Segueix amb els seus treballs manuals, encara que curtegi la matèria prima: “Seguiré haciendo más cuerda, pero será de color, ya que tengo poca pita blanca”. Ha rebut menjar d'amics i de la mare del seu futur gendre, i expressa la seva gran alegria no sols pel menjar, sinó perquè aprecia el detall dels éssers estimats de Manacor.

“Los panes llegaron enteros (escriu el 5 de febrer de 1941) y únicamente les dan unos cortes para averiguar si traen algo escondido en su interior. A los paquetes postales podéis mandarlos más espaciados ya que me mandáis más cantidad de la pedida. En vez de uno semanal bastaría uno cada 10 ó 12 días [...] Tengo que deciros que en el barco no se me perdió nada (había vengut a Manacor o a Mallorca?) y de las dos cajas de higos que traje aun me queda una enterita”. La família li hauria comentat algun fet o algunes paraules poc agradables d'una persona pròxima a la família a la carta anterior i aquí demostra el seu bon estil escrivint, així com l'altura del seu pensament: “Es doloroso lo que me decís [...] ¿Qué le vamos a hacer? no quiero hacer ningún comentario [...] y cerrando el corazón a la amargura y a la tristeza producida por el comportamiento de los desafectos u olvidadizos, abrámoslo a aquellos que en momentos angustiosos de miseria, dolor o peligro, sobreponiéndose a las preocupaciones se han acercado a nosotros y nos han tendido una mano para levantarnos en las caídas de nuestro penoso calvario”. Costa pensar que la construcció d'aquest escrit estigui realitzada per un pagès analfabet que als vint anys no sabia llegir ni escriure. Vist, per altra banda, que a les cartes no hi ha més ratllades que les de la censura, es podria pensar que abans d'escriure les cartes de forma definitiva, Andreu Estelrich en feia un esborrany.

Andreu es mostra satisfet de com rep darrerament els paquets, però els troba excessivament cars i els proposa el nom d'una nova agència que cobra 2 pessetes per paquet de 5 quilos o 1,50 un paquet de roba. “Ni yo mismo sé como paso el tiempo, –diu el 24 de febrer de 1941, en un dels pocs paràgrafs que parla d'ell mateix- en cuanto al trabajo, sólo trabajo algún medio día y es liviano o ligero”. Poques setmanes després insisteix que no necessita més menjar, posant-los un exemple gràfic amb certa ironia: “No necesito arroz, tallarines ni patatas. A éstas las hice porque me convertían la caja en un jardín, pues ya están retoñando. Tampoco necesito dinero alguno, que de no haber tenido que comprar algunos útiles, tendría intacto el que me disteis al salir de la isla”. A la mateixa carta comenta que es troba “muy contento de que haya sido trasladado al pueblo nuestro primo Miguel y liberado Soler (Molinet?). Respecto a mí y los del pueblo estamos bien en Formentera...” Segueixen tres línies tatxades per la censura. El 31 de març palesa un cop més els seus avenços en matèria literària: “Con tiempo apacible, sentado sobre unas piedras, en medio del campamento tomando el suave calor con que

nos obsequia Eolo cariñosamente en estos días de primavera, aspirando la tenue brisa cargada de emanaciones yodoríficas y salitrosas que nos manda el barbudo Neptuno para tonificar nuestros nervios y alimentar nuestros pulmones... recibí los tres botes de leche, las albarcas y la bolsa de higos y nueces. Ayer tuve un alegrón por la puesta en libertad de Antonio Llorens”, un vell amic de Can Mir.

Mitjançant la carta del 7 d'abril sabem que té notícia de la mort del seu pare; al dolor natural s'hi ha que afegir el de no poder acompanyar el pare els darrers dies i estar al costat de la seva mare, però Andreu intenta transmetre altres sentiments: “Es una alegría muy grande para mí el que mi querido padre me recordara en sus últimos días y una satisfacción el que mis parientes y amigos os acompañaran en los momentos de angustia y dolor”. A les cartes que segueixen els comunica que li sobra llegum i demana a la família què n'ha de fer: tornar-los-el o vendre'l a dues pessetes el quilo? Ja no decideix, si no que demana a la família què troben més convenient. Intenta repetidament fer veure que viu quasi unes vacances a Formentera, quan la realitat era ben diferent: “Estamos bien acomodados, vivimos a la orilla del mar. El paisaje es muy bonito: campo para la vista y aire para los pulmones tenemos en abundancia”, diu el 31 d'agost de 1941. Vuit dies després ha rebut una caixeta de raïm de Manacor, que comparteix amb els companys. A la carta següent en fa una anàlisi d'un expert agricultor: “Las uvas también son buenas, pero me pareció que otros años fueron mejores. Creí ver los pámpanos atacados por el mildew y las uvas blancas, con sus granos abiertos (algunos de ellos) denotaban signos de enfermedad si es que no fuera exceso de grasa o de agua”.

El 19 de desembre torna a parlar amb ironia del tractament que reben les caixetes o bosses que reben els presos: “Recibí con fecha de ayer el cesto de la comida y por esta vez no me ha faltado pan alguno, lo que presentí antes de recibirlo, por la sencilla razón de que antes de serme entregado el paquete me enteraron de que ya otros habían recibido el sablazo. Pero si no puse el pan en el banquete contribuí con dos botifarrones que me fueron sustraídos del cesto”. Sembla amb aquest comentari que anava perdent la por a la censura o que aquesta devia dormir aquell dia.

El dia 7 d'abril de 1942 escriu una carta a la qual sembla que exagera amb tot el seny per tal de tranquil·litzar la família, que havia mostrat signes de preocupació: “...Veo preocupación en la vuestra (carta) lo que no me extraña. Y para descargaros de ella os diré que en el próximo paquete os mandaré los jerséis azul marino; debido a haber engordado demasiado no puedo usarlos pues mi barriga no cabe dentro de ellos”. Andreu es mostra estranyat, perquè a la carta no li han dit si han rebut unes sabates que havia fet i enviat per a la seva filla, “para preservarte parcialmente de los feroces sabañones que acostumbran a atacarte en las estaciones invernales”. Pocs dies després escriu a la seva dona sobre unes altres sabates: “Sabrás Margarita que tus zapatos están a punto de terminar, espero poder mandarlos el viernes próximo y esta vez sí que creo han de venirte bien a la medida de tu pie”. A la mateixa carta hi ha una advertència clara per si es presenta alguna per-

sona, tant per contribuir a la llibertat d'Andreu o fer-li arribar els paquets de forma directa: “Estoy satisfecho de que vosotras sepáis cumplir con los deberes de hospitalidad, pero también quiero advertiros de que, por lo que a mi se refiere, no os dejéis burlar por chantajistas. Así que cuando queráis mandarme algo, el correo y las agencias son los mejores medios. Y más seguros”.

La carta del 10 de desembre (havia passat del camp de Formentera a la presó d'Alcoi) vessa melangia. Recordava tots els amics de sempre, sense anomenar-los. Tampoc no menciona cap dels morts, ni companys de l'Ajuntament, dels quals ja coneixia aleshores el desenllaç. Per la carta del 24 de març de 1943 sabem que “mañana salgo para Guadalajara a trabajar. Saludos a Guillermo Febrer”. El dia 30 de març comunica a la família que si necessiten corda, senallons o altres articles de llatra o palma, que ho diguin; en tot cas, necessitarà pita. Els conta un dels banquets preparat amb els presos: “La semana pasada me di junto con otros compañeros un banquete, dándome un fuerte atracón del único plato que condimentamos (del que hacía cerca de 4 años que no había catado) y tan fuerte fue el atracón que al mediodía siguiente al de la comida aún no tenía apetito. ¿A qué no adivináis en qué consistía dicha comida?; Pasmaos! Nada menos que sopas mallorquinas”.

Una vegada a Guadalajara creu que amb un paquet de menjar quinzenal és suficient. Comença aleshores una llarga sèrie de cartes amb recomanacions sobre la manera d'enviar el pa. Sembla que té dificultats a la boca, encara que no ho transmet, i necessita menjar el pa bla. El pa arriba tard i ple de floridura. Andreu ha trobat la manera: que el torrin o el deixin al sol abans d'enviar-lo. Quan arriba el posarà en remull i el menjarà bo i bla. Dia 10 de maig els diu: “Si mandáis pan, procurad que sea bien cocido”. El 3 d'octubre de 1943: “Si mandáis pan, procurad que sea muy biscuitado”. El 17 d'octubre es mostra molest perquè sembla que no li fan gaire cas: “Recibí el 15 del corriente su anunciado paquete de comida; llegó éste con el pan que fue directo a la basura”. Està molest perquè el paquet li havia costat 14,23 pessetes, un autèntic dineral. “Veo queridas, con más disgusto que extrañeza (els diu un poc més tard) que no os habéis curado de la manía de hacer experimentos con el asunto de paquetes de comida y ésto, a los siete años, creo habéis tenido tiempo y motivos de sobra para haber escarmentado”. Diu això no només pel pa, sinó per les agències, menys segures que el servei oficial de correus. Sobre el pa concreta més: “...si no he de recibirlo en 3 ó 4 días partidlo en 5 ó 6 trozos (no viene de uno) y tostadlo o soleadlo hasta que esté seco u duro que necesitéis del hacha para partirlo. ¿Estamos? Pan seco y servicio seguro y económico. De no hacerlo así, es preferible que no mandéis paquetes, pues con lo que tengo que abonar por transporte lo puedo comprar aquí”. Més clar, aigua. La lliçó encara no s'ha apresada i torna a la càrrega el 24 d'octubre, amb una certa sorna: “Día 22 recibí su segundo paquete, pudiendo aprovechar la sobrasada y las tablas del cajón... si mandáis pan ruego lo tostéis hasta que por partirle necesitéis el hecha –insisteix, queixant-se del transport de passada- ya que es la única manera que no se pierda cuando está dos meses por el camino”. Poques setmanes després comu-

nica que a Talavera li han tret sis peces de la dentadura i “tengo que comer como los conejos”. Per això insisteix en la necessitat de rebre el pa ben torrat: “Pan cortado en seis o más trozos, así puede durar meses sin tener moho, y al mojarlo se pone otra vez tierno y blando. Lo mandéis como lo mandéis, tengo que hacerlo así, mojándolo”. La qual cosa evidencia que ha perdut les dents. Però la família, per més fer, intenta enviar-li pa bla, acabat de fer, i Andreu acaba per trabucar el carro a la carta del 31 de maig de 1944: “...llegaron totalmente podridas las empanadas y la mayor parte del pan. Seguid, seguid haciendo experimentos; quizás resulte de ello algo grande en beneficio vuestro y de provecho para la humanidad. ¿Qué sería de ésta si no hubiera sido por ellos? Seguramente seguiría viviendo la dura y primitiva vida del hombre de las cavernas, de cuando era éste al mismo tiempo plato y comensal del banquete de la vida”. Després d'aquest repàs, no calgué fer més recomanacions sobre el pa.

Un dels moments més difícils, a més del dia de la mort del pare, és el dia que la seva única i estimadíssima filla Antònia es casà amb Bartomeu Rosselló Fullana. A la carta del 23 de maig de 1943 no pot evitar alguna lamentació que li surt del fons de l'ànima: “Recibo la esperada y grata noticia del enlace matrimonial de mi bien amada hija Antonia. Siento una gran alegría por dicho acontecimiento, al que por lo grande y único en mi familia habría deseado con toda la fuerza de mi alma poder asistir, pero ante la imposibilidad de hacerlo, me someto, si bien con amarga pena, no con desesperación, a la fatalidad de mi triste sino...” Al mateix temps es tira en cara haver estat ell motiu d'haver restat alegria a la festa de la filla. Es dirigeix a continuació a l'esposa, que viurà sola des d'aquell dia: “...y a ti, esposa mía querida, deseo resistas estoicamente la dura prueba de soledad y amargura que vas a estar sometida al serte arrancada de tu lado tu adorada y única hija. Ante ésto y para que te sirva de paliativo a tu pena, te ratifico mi fe de esposo y te digo que me esperes confiada en que pronto he de acompañarte (primera al-lusió a una pròxima llibertat) por el camino de la vida, con una flor en los labios...”

Fins aleshores no havia sol·licitat l'indult, perquè no hi creia “...dirigí la solicitud de indulto al Jefe del Estado, creo empero debemos olvidar dicha solicitud...” Sense fe, però l'ha demanat. Poques setmanes després agraeix a la filla i al gendre que, malgrat que s'hagin independitzat, tinguin esment de la seva esposa “tanto más querida cuando más desgraciada he hecho” i l'ajudin en les tasques agrícoles. S'acusa a ell mateix de la situació familiar i acaba demanant: “...a todos por igual os pido que seáis comprensivos y tolerantes”. Dins el mes d'agost recomana a la filla que quan vagi al Port a prendre banys se'n dugui també la seva mare. “Para el próximo año pienso ir a nadar a dicho puerto y a daros algo que hacer a vosotros”. Una nova al-lusió a l'esperada llibertat, que presenten pròxima.

El 3 d'octubre de 1943 ja és a Hellín. Demana un sol paquet al mes i tan sols amb figues seques i sobrasada, així com sabó Termo, ja que l'aigua d'Hellín és de menys qualitat que la de Formentera. Felicita la seva filla per haver fet els anys i torna a parlar d'ésser-hi l'any que ve. A Hellín es troba un conegut de Manacor,

també pres: el carrabiner Morcillo. Andreu escriu a la dona demanant-li que comuniqui a la família del carrabiner i a Sebastià *Corem*: “Por mi parte les dirás que se encuentra delicado de salud y poco sobrado de recursos...” La seva crida té èxit: un germà de Morcillo li envia 60 pessetes i 30 en *Corem*.

Segueix atent el cicle natural de la terra i celebra les notícies que rep de les anyades o la recol·lecció de fruita: “Veo en la vuestra, celebrándolo, que habéis vendimiado y recolectado las granadas. Que los caquis os sientan bien y que si duraran mucho pueda yo venir a probarlos. Desde luego no lo espero...”, acaba dient com per no alimentar esperances vanes. És més, intenta tallar amb la idea d’una llibertat imminent: “Veo que tenéis fe en mi solicitud de indulto, creyendo que será resuelta en breve. Yo os diré que por medio de ella no espero venir a comer el cerdito asado a casa de Bartolomé ni a cantar Sant Antoni...” Andreu no ignora que la família fa tot el possible i fins i tot ha pagat quantitats importants de diners per tal d’aconseguir la seva alliberació. Aquest és un fet que no li agrada, perquè ell se sap innocent i no vol que els estalvis dels anys de treball a les mines d’Amèrica i als conreus de Mallorca s’esvaeixin pagant intermediaris més que dubtosos. “En fin, lo hecho, hecho está –diu a la carta del 31 d’octubre de 1943 des d’Hellín- y a pesar que sabíais que no era de mi gusto que lo hicierais no voy a regañaros, pero sí que quiero decirte Margarita, que es conveniente mires de conservar en lo posible las economías que teníamos hechas y que constituyen las reservas con que defendernos de la miseria en nuestra vejez, que no se ha de hacer esperar mucho. No sé si me doy a entender, creo que poco se puede adelantar gastando 3 ó 4 mil pesetas para adelantar mi libertad”. Llavors es dirigeix a la filla: “espero las bellotas con interés, pero más ansío hacer una excursión contigo y Bartolomé en bicicleta”. La filla el mal interpreta i creu que li demana els aglans que han reservat per a la família; és aleshores que li contesta el seu pare dient-li “al hablaros de las bellotas, no era con la intención que me mandarais las que os quedaban para vosotras, siento que lo interpretarais mal”. Ja no li queda més remei que confessar que no pot menjar els aglans per manca de dents.

El correu funciona amb moltes deficiències: Andreu rep tres paquets en quatre dies, quan haurien d’haver arribat un cada dues o tres setmanes. Ha rebut figues, malgrat tot en bon estat, i intenta a la carta del 12 de desembre endevinar de quina finca són, assegurant que pertanyen a figueres joves.

A finals d’any confessa a la família haver cursat una nova sol·licitud d’indult. “No se necesitan avales para este caso, sino quien la empuje...” A la mateixa carta demana noves dels seus amics “a los que acabaré por no conocer”, d’una manera especial demana pels Benyoto, Pastor, Sastre, Garrovetes, Frerets, de Tortova, Senaia, Petxina, Llabrés i els de Can Tomeu. El dia 19 de desembre conta que va complir 50 anys i ho va celebrar amb els companys bevent un tassó de vi. “Que el próximo, con vino o sin él, pueda celebrarlo con vosotros”. També comunica que ha estat operat d’un quist que tenia a l’esquena. Ha estat intervengut en dues vegades i quan ja té la ferida cicatritzada ho comunica a la família.

Tercera època: la llibertat (1944)

“Veo que estáis muy animadas –escriu el 9 de gener- respecto de lo que decidís de mi libertad. Yo también tengo alguna confianza, más que por el decreto (que recollia els casos d’indult per a les penes de menys de 30 anys), por las declaraciones de los ministros Arrese y Aunós”. Sembla que el 12 de març ja veu imminent la llibertat: “Cuando salga de esta cárcel en libertad os lo comunicaré por telegrama accediendo a vuestros deseos... las salidas son jueves y domingo y vendría desde Valencia. Si al llegar a Palma no estuvierais vosotras os esperaré en casa de Guillermo Febrer. Venir en tren o en coche, según os acomode. Si no actúo según vuestros deseos, en vuestra próxima carta me diréis lo que deba rectificar”, diu demostrant una vegada més que ell ja no es veu capacitat per prendre decisions importants.

Una altra mala notícia li arriba, trobant-se impossibilitat de poder acudir a Manacor: ha mort la seva mare. Es desespera quan pensa que no ha pogut conèixer de la seva boca els darrers sentiments cap a ell ni ell hi ha pogut fer arribar de viva veu: “Cuando venga hablaremos largo y tendido, pues ansío vehementemente saber que pensaba respecto a mí, que hacía, que decía, si conservaba todas sus facultades mentales, si fueron grandes sus sufrimientos...” Amb freqüència es mortifica pensant que ell està en el centre de la causa de totes les desgràcies de la família i necessita que algú el faci tornar a la realitat.

Per carta la família li fa saber que li envia 100 pessetes i ha rebut un gir de 154. Honest com pocs, s’abstén d’agafar els diners del gir mentre no venguin indicacions clares de la família (16 de març). A la mateixa carta celebra les llibertats de Cerdà i Binimelis. No pot evitar somniar amb el dia de l’alliberació i els diu que la seva il·lusió seria que anassin a esperar-lo al vaixell els tres (la dona, la filla i el gendre) amb la padrina Àngela. El 26 de març els conta que el dia de Sant Josep “dieron comienzo las libertades”. Andreu espera que la seva aspiració podria veure’s satisfeta el proper dia 1 d’abril (dia de la festa franquista per la victòria) o per Setmana Santa: “Quizás sea ésta la última carta que desde aquí les escriba... pero no es lo mismo probable que segura, no debemos entusiasmarnos demasiado”.

La realitat va ser una altra: en vers d’alliberar-lo el dugueren a una nova presó, la d’Alacant, el seu darrer destí: “Espero y deseo pronto emprender otro viaje y a éste, realizarlo de viudo y no de esposado como vengo acostumbrado a hacerlo desde hace años”. El 31 de maig comunica que una expedició de la seva presó ha d’anar a treballar a Madrid (Valle de los Caídos?). Ara ja es troba decidit a lluitar amb tots els mitjans de què disposi per aconseguir la llibertat. Veu com a poc a poc es va quedant sol. Ell havia sol·licitat la reducció de la condemna de cadena perpètua a 20 anys, amb la qual cosa podria sortir d’immediat: “Mañana mismo pienso

dirigirme a la Comisión Provincial de Examen de penas de Baleares se sirvan comunicarme oficialmente la propuesta de conmutación de pena. De obtenerlo podría conseguir la prisión atenuada. Si dentro del círculo de vuestras amistades hubiera alguien que pudiera y quisiera interesarse, puede que consiguiéramos el fruto apetecido”. Un mes después no ha rebut contesta de la Comissió Provincial. El 7 de juny escriu que ja coneix que no sortirà a la pròxima expedició de presos alliberats: “No salgo en la próxima expedición. Pueden mandar paquete”, diu de forma lacònica i trista. Per altra banda, demana que li enviïn una americana de llista o de pijama per poder sortir al pati de la presó, ja que no poden anar en camisa i l'americana de què disposa és gruixada, d'hivern. No havien previst arribar a la darrera de juny amb la roba gruixada... Però res pot impedir que el seu somni de llibertat sigui cada cop més intens. Ha sabut, segurament per carta, que un tal Ensenyat ha fet promeses de llibertat a la família, sembla que a canvi de diners. Andreu escriu avisant-los que aquest senyor podria treure'n profit de carambola, d'una llibertat que sembla molt pròxima...”sería probable que él se apuntara el tanto, pero en fin allá vosotras”. Aprofita per alabar la presó d'Alacant, que considera la millor de totes. I ell d'això en té experiència.

A la carta del 4 de juliol, Andreu obri un enigma: “¿A qué no adivináis lo que pronto me va a dar Alicante?” Després de dir-los que no es tracta de la llibertat, els promet que si ho encerten, quan torni els convidarà a una paella de pollastre. “Y si no, pago dos paellas, con dos pollos. Dentro de cuatro o cinco semanas os descifraré el enigma”.

El 25 de juliol de 1944 veu la llibertat tan pròxima que ja no pot contenir l'eufòria: “¡Agarraos! He sabido de Enseñat que mi condena ha sido rebajada a 20 años. Espero mi libertad cualquier día de esta semana, cuanto más, a la otra... suprimir todos los envíos de paquetes y giros. Os saluda y abraza a todos por escrito por última vez...” Però com havia passat en altres ocasions, tampoc no arriba aquell moment desitjat. A la presó d'Alacant s'està donant una interpretació diferent a la disposició sobre les reduccions de penes. No es desespera i intenta fer una broma: “Si el estar en la cárcel es una suerte, a ésta la poseo yo por arrobos. ¿Cuándo será? No lo sé. Puede ser hoy o mañana o cuando quieran. No se preocupen más de ello...” Celebra, malgrat tot, la llibertat dels companys Truyol i Beltran. I acaba la carta desxifrant l'enigma que havia introduït feia un mes: “¿Lo digo? Si me guardáis el secreto porque no crean que desvarío, os lo diré. Me han salido ya los dientes; algo tiernos, pero me han salido”. En definitiva, una vegada hagué perdut totes les peces de la dentadura li sortiren tota una sèrie de dents i claus. És un fet gairebé desconegut, però que la ciència explica: hi ha gent –són casos molt especials– que té peces supernumeràries que tan sols surten quan no hi ha la peça primigènia

que impedeixi el desenvolupament. No són iguals que les primeres, són més còniques, però es pot menjar perfectament amb elles. D'aquí l'astorament d'Andreu Estelrich, que es troba empegueït que la gent ho sàpiga, perquè creu que el fet és totalment insòlit i increïble.

El 8 d'agost de 1944 escriu des d'Alacant la que seria la darrera carta “...de mi libertad ¿qué os diré? Poca cosa, porque poco es lo que sé de ella. Pero con todo ello, espero que antes que el actual Agosto haya dado sus última boqueadas, se habrán realizado mis ardientes deseos (que no han sido agostados por ocho años de penosa y triste separación) de estrecharos fuertemente contra mi ardiente corazón. No desesperéis vosotras de hacerlo, aunque ésto sea algo más tarde de lo que debería haber sido. Saludos a familiares y amigos... ansía abrazaros pronto. Andrés Estelrich”. La llibertat arribaria el dia següent, dia 9 d'agost. Aquesta darrera carta arribaria a Manacor cinc dies més tard, quan Andreu Estelrich ja descansava al carrer de l'Aurora en companyia dels seus éssers estimats. Assabentat de tots els canvis ocorreguts dins el seu poble durant els darrers vuit anys, coneixent la sort –la mala sort– dels seus companys de la Sala, veient altra volta les terres de sa Teulera, es Rafalet, Son Talent, ses Barraques..., aquell any 1944 menjaria la fruita directament de l'arbre, amb les mans lliures de lligams. Per sostre, hi tendria a partir d'aquell dia el cel blau.